

شاخصه‌های الگوی مقاومت

حجت‌الاسلام والمسلمین عیسی عیسی زاده*

مقدمه

فرهنگ مقاومت که امروزه پدیده‌ای تعیین‌کننده و قدرتمند در معادلات منطقه و جهان اسلام است، زمانی می‌تواند به یک الگوی پایدار و تأثیرگذار تبدیل شود و در دستیابی به تمدن نوین اسلامی نقش‌آفرین باشد که دارای شاخص‌های قرآنی باشد. در این مقاله تلاش شده است تا با بهره‌گیری از آیات قرآن، شاخص‌های مهم الگوهای مقاومت، استخراج و مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. مراد از مقاومت در این اثر، مقاومت در مقابل دشمنان و مخاطب در این پژوهش، عموم جامعه است.

مفهوم‌شناسی واژگان

۱. شاخص

«شاخص» از نظر اهل لغت، از ریشه «ش خ ص» و به معنای برجستگی و ممتاز فرد یا چیزی است.^۱ این واژه در لغت‌نامه‌های فارسی نیز به معنای «مرتفع»، «بلند و برآمده»، «برجسته»، «ممتاز»، «نمودار» و «نماینده» آمده است.^۲ در این مقاله مراد از این واژه، مفهوم اصطلاحی آن یعنی برجستگی‌ها و ویژگی‌هاست.

۲. مقاومت

«مقاومت» در لغت فارسی به معنای پافشاری، ایستادگی، استقامت، و پایداری آمده است.^۳

* استادیار پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱. حسن مصطفوی؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم؛ ج ۱، ص ۲۶.

۲. علی اکبر دهخدا؛ لغت‌نامه دهخدا؛ ج ۲، ص ۱۳۹۶؛ محمد معین؛ فرهنگ فارسی؛ ج ۲، ص ۱۹۹۳.

۳. علی اکبر دهخدا؛ لغت‌نامه دهخدا؛ ج ۱۴، ص ۲۱۳۰۲.

معنای غالب در واژه مقاومت، ایستادگی و مقاومت کردن در برابر چیزی است که توازن و تعادل را بر هم زده است؛ خواه این عامل درونی باشد، مانند امیال نفسانی یا بیرونی، مانند بیماری یا تجاوز و اشغالگری. مراد از مقاومت در این اثر، ایستادگی و پایداری در مقابل دشمنان اسلام است که می‌خواهند با توطئه‌های گوناگون چراغ اسلام را خاموش کنند. اگر چه واژه «مقاومت» در قرآن نیامده است اما الفاظ دیگری مانند «اسْتَقِم» و مشتقات آن^۱ و «اصْبِر»^۲ به معنای مقاومت آمده است.

شاخص‌های مقاومت

مقاومت دارای شاخصه‌های متعددی است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. ایمان راسخ

یکی از مهم‌ترین شاخص‌های الگوی مقاومت در قرآن، ایمان راسخ به خداوند سبحان است. بر اساس وعده الهی و واقعیات تاریخی، اگر مقاومت و پایداری با نگرش توحیدی و همراه باشد، مورد تأیید و نصرت الهی قرار می‌گیرد؛ چنانکه خداوند در قرآن می‌فرماید: «همانا کسانی که گفتند پروردگار ما خداوند یگانه است سپس استقامت کردند، فرشتگان بر آن‌ها نازل می‌شوند و به آن‌ها می‌گویند ترسید و غمگین نباشید و بشارت باد شما را به آن بهشتی که به شما وعده داده شده است. ما فرشتگان، یاران و مددکاران شما در زندگی دنیا و در آخرت هستیم و برای شما هر چه بخواهید، در بهشت فراهم است و هر چه طلب کنید، به شما داده می‌شود».^۳ هم‌چنین می‌فرماید: «وَ لَا تَهِنُوا وَ لَا تَحْزَنُوا وَ أَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ»^۴ و اگر مؤمن هستید، سستی نکنید و غمگین نشوید که شما برترید».

بنا بر این آیات، پایداری و مقاومت و برتری مسلمانان به وجود ایمان مشروط شده است. نیم‌نگاهی به تاریخ مقاومت مسلمانان از صدر اسلام تا کنون، پرده از چهره مردان مجاهدی بر می‌دارد که با ایمان راسخ خویش در مقاومت برابر دشمنان اسلام، تجلی‌بخش آیات الهی شدند

۱. هود: ۱۲.

۲. ص: ۱۷؛ مزمل: ۱۰.

۳. فصلت: ۳۰ و ۳۱.

۴. آل‌عمران: ۱۳۹ و ۱۴۰.

که به دو نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود.

الف: مقداد

مقداد، مسلمانی پاک‌باخته، بصیر، هوشیار و سلحشور بود و در میدان‌های جهاد، لیاقت و شهامت قابل ستایشی از خود بروز داد. وی در بیشتر جنگ‌های زمان پیامبر ﷺ حضوری فعال داشت. در نخستین رویارویی مسلمانان با سپاه مشرکان (جنگ بدر) پیش از شروع نبرد، گرچه عده‌ای روحیه خود را باخته بودند، ولی مقداد از جمله کسانی بود که با اعلام آمادگی برای نبرد، دیگران را هم دل‌گرم ساخت و خطاب به پیامبر ﷺ گفت: «ای رسول خدا! به فرمان خدا عمل کن که ما مطیع فرمان او و در کنار تویم. اگر فرمان دهی که در دل آتش رویم یا در بیابان پر از خار قدم نهیم، گوش به فرمانیم و هرگز مثل بنی اسرائیل نخواهیم بود که به پیامبرشان گفتند: "تو و خدایت بروید و بجنگید، ما اینجا نشسته‌ایم؛ بلکه می‌گوییم: به یاری پروردگارت جنگ کن، ما هم در کنارت خواهیم جنگید». سخنان او، پیامبر ﷺ را خرسند ساخت و در حق او دعا کرد.^۱

مقداد در جنگ بدر، تنها مسلمان رزمنده‌ای بود که اسب داشت و دیگران پیاده یا سوار بر شتر بودند. در جنگ احد نیز رشادت‌های بسیاری از خود نشان داد و هنگامی که به دلیل تخلف گروهی تیرانداز و ترک جایگاه حساس خود، سپاه شرک تعدادی از مسلمانان و از جمله حضرت حمزه سیدالشهدا علیه السلام را به شهادت رساندند، مقداد یکی از چند نفری بود که دلیرانه مقاومت می‌نمود، حملات دشمن به پیامبر ﷺ را دفع می‌کرد و دوشادوش علی بن ابیطالب علیه السلام حماسه می‌آفرید. وی از تک‌تیراندازان مجرب بود که در مقابله با مشرکان، نقش حساسی ایفا کرد.^۲ این حضور فعال و پرثمر، نشان‌دهنده ایمان قوی و صلابت و استواری او در راه عقیده‌اش بود. در فتح مکه که در سال هشتم هجری اتفاق افتاد وی یکی از پرچمداران رشید سپاه اسلام بود.^۳ این فضایل و ایمان راسخ، او را به مقامی رساند که رسول خدا صلی الله علیه و آله در حقیقت فرمود: «بهشت، مشتاق چهار تن از امت من است». وقتی از او پرسیدند: آن چهار نفر چه کسانی هستند؟ حضرت رسول صلی الله علیه و آله، از علی بن ابیطالب علیه السلام، مقداد، سلمان و ابوذر نام برد.^۴

۱. محمد بن علی ابن شهر آشوب؛ مناقب آل ابیطالب علیهم السلام؛ ج ۱، ص ۱۸۷..

۲. محمدباقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۲۰، ص ۱۴۱.

۳. جعفر سبحانی؛ فروغ ابدیت؛ ج ۲، ص ۷۲۱.

۴. محمدباقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۲۲۷، ص ۳۳۱.

ب: سردار شهید حاج قاسم سلیمانی

با بررسی خصوصیات سردار شهید حاج قاسم سلیمانی که با شهادتش میلیون‌ها انسان را داغدار کرد، زیباتر می‌توان به عمق آیات فوق دست یافت؛ زیرا آنچه سبب شد تا مردان بزرگی مانند ایشان به عنوان الگوی مقاومت در مبارز با دشمنان و استکبار جهانی شناخته شوند، ویژگی ایمان راسخ و پولادین ایشان بود. بنابراین اگر امت اسلام بخواهد به مقاومت مورد نظر قرآن دست یابد، باید ایمان و باورهای دینی را در وجود خود نهادینه کند.

۲. اخلاص

یکی از شاخص‌های اصلی در الگوی مقاومت، اخلاص و الهی بودن مقاومت و قیام در برابر جبهه کفر است؛ چنانکه خداوند خطاب به پیامبر ﷺ می‌فرماید: «قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلِي وَ فُرَادِي».^۱ در جای دیگری نیز مسلمانان را از هر گونه ریا در مبارزه با دشمنان بر حذر داشته است: «هنگامی که برای جهاد با دشمنان دین بیرون می‌روید مانند کسانی نباشید که با سرمستی و برای خودنمایی از شهر و دیارشان برای جنگ بیرون رفتند».^۲

از الگوی‌های شاخص قرآنی عصر ما که در اخلاص سرآمد بسیاری از مجاهدان بود، می‌توان به خلوص شهید بابایی اشاره کرد. یکی از هم‌زمانش می‌گوید:

حدود سال‌های ۶۱ بود. در پایگاه شکاری هشتم بودیم. نامه‌ای از ستاد فرماندهی تهران آمد که خلبانان نمونه را برای دریافت اتومبیل معرفی کنید. شهید بابایی آن روزها فرمانده پایگاه بود. ایشان نامه را دید و دستور پیگیری داد. اسامی تهیه شد. طبق بررسی‌های انجام شده، نام بابایی هم در لیست قرار گرفت. اسامی را بردیم پیش شهید بابایی تا نامه و لیست افراد را امضا کند. به محض اینکه نام خودش را دید، خط زد و گفت: «برادر! این حق بقیه است، نه من!». گفتم: «طبق بررسی‌های ما، شما خودت بیشترین پرواز را داشتی و امتیازت از همه بالاتر است»، اما او به جای اسم خودش، اسم فرد دیگری را نوشت و لیست را امضا کرد.^۳

از دیگر مخلصانی که می‌توان درس‌های بسیاری از خلوصش گرفت، شهید حاج علی‌اکبر

۱. سیأ: ۴۶.

۲. انفال: ۴۷.

۳. رضا آبیاری؛ ظرافت‌های اخلاقی شهید؛ ص ۱۲.

رحمانیان است. مرتضی صادقی، هم‌رمز شهید می‌گوید:

از قرارگاه مرکزی خاتم‌الانبیاء علیهم‌السلام، پیامی به فرماندهی لشکر المهدی علیه‌السلام آمده بود که دو نفر را برای انتقال به رده‌های ارشد فرماندهی در تهران معرفی کنند. مأمور معرفی فقط اسم حاج علی اکبر را نوشته بود و به فرماندهی داده بود. وقتی خبر به حاجی رسید، گفت: «من دوست دارم با بسیجی‌ها باشم. می‌خواهم یک جایی باشم که آرام و قرار نداشته باشم. می‌خواهم پایه‌پای بسیجی‌ها بچنگم». فرماندهی اصرار می‌کرد که او برود و می‌گفت: «تنها کسی که لیاقت حضور در تهران و فرماندهی ارشد جنگ را دارد، حاج علی اکبر است». حاجی وقتی دید ول‌کن معامله نیستند، گفت: «من باید خط اول جنگ، پیش نیروها باشم؛ نمی‌توانم از آن بالا بالاها فرماندهی کنم». خلاصه هر کاری کردند، نتوانستند حاجی را راضی کنند. مرد مخلص جنگ، در جبهه دوش‌به‌دوش بسیجی‌ها ماند تا عروج کرد.^۱

۳. یاد خداوند

یاد خداوند، یکی از مهم‌ترین شاخص‌های الگوی مقاومت در مقابل دشمنان است که خداوند مؤمنان را به آن سفارش کرده و رستگاری آنان را نیز مرهون عمل به این توصیه دانسته است: «ای اهل ایمان! هنگامی که [در میدان نبرد] با گروهی [از مشرکان و کافران] برخورد کردید، ایستادگی نمایید و خدا را بسیار یاد کنید تا رستگار شوید».^۲

یکی از شهدای دفاع مقدس، شهید غلامرضا چوپان‌زاده در مناجاتش با پروردگار، نوشته است: خدایا! شاید که این‌گونه لایق حضور در مهمانی تو باشم. خدایا! اینک که عزم سفر کرده‌ام و می‌آیم تا در جمع خداجویان حضور یابم، گام‌هایم را استواری بخش و قلبم را با یادت آرام کن. به جبهه می‌آیم، مرا در این سفر راهنما باش. مرگ مرا شهادت در راه خودت قرار بده و کمک کن تا جسمم در خون شناور گردد، شاید این‌گونه خط باطلی بر خط‌هایم کشیده شود و لایق حضور در مهمانی تو باشم.^۳

۱. مجموعه سیدی‌های روایت فتح؛ فاتح خبیر؛ فیلم زنده عملیات خبیر.

۲. انفال: ۴۵.

۳. پایگاه جامع فرهنگ ایثار و شهادت؛ «راز و نیاز با خدا در مناجات با خدا در وصایای شهدای خراسان جنوبی»؛

۱۳۹۵/۱۲/۱۸

۴. توکل

توکل و اعتماد به خداوند، از دیگر شاخص‌های الگوی مقاومت است که خداوند در چندین آیه آن را مطرح نموده است؛ چنانکه در آیه ۴ سوره ممتحنه آمده است:

مسلماً برای شما در ابراهیم و کسانی که با اویند، سرمشقی نیکوست؛ آنگاه که به قوم خود گفتند: ما از شما و آنچه به جای خدا می‌پرستید بیزاریم، ما به شما کافریم و میان ما و شما دشمنی و کینه همیشگی پدیدار شده است تا آن زمان که به خدای یگانه ایمان آورید. [آری، ابراهیم و مؤمنان جز اعلام بیزاری سخنی با بت‌پرستان نداشتند]، مگر سخن ابراهیم به پدرش که گفت: من برای تو [در صورتی که دست از دشمنی و کینه با حق برداری] آمرزش خواهم خواست و در برابر خدا به سود تو اختیار چیزی را ندارم. پروردگارا! بر تو توکل کردیم، و به سوی تو بازگشتیم و بازگشت به سوی توست.

خداوند در این آیه، دلایل الگو بودن حضرت ابراهیم علیه السلام و یارانش در مقاومت برابر دشمنان و کافران مشرک برای مؤمنان را بیان کرده و در پایان آیه، وجود خصلت والای توکل ابراهیم علیه السلام را یادآوری نموده است که این امر، نشان‌دهنده ارزش و جایگاه توکل در مقاومت و پایداری در مقابل دشمنان است. در عصر حاضر نماد توکل، امام راحل علیه السلام بود؛ چنانکه یکی از نشریات اندکی قبل از پیروزی انقلاب درباره امام علیه السلام چنین نوشت:

این مرد هفتاد و چند ساله که با عزمی راسخ تاج و تخت شاهنشاهی ۲۵۰۰ ساله را به لرزه در آورده است، خود در یکی از اتاق‌های خانه محقری، به روی زمین مفروش نشسته و بدون هیچ‌گونه تشریفاتی با ما گفتگو می‌کند... ایشان مکرر در جواب مربوط به امنیت خود می‌گوید: خدا، نگهدار من است. ما بدون کوچک‌ترین کنترلی، در مقابل رهبر جنبش نشستیم. نگاه جذاب و شخصیت پر ابهت او، همه ملاقات‌کنندگان را تحت تأثیر قرار می‌دهد و هیچ سؤالی نیست که آرامش وی را به هم بزند. ایشان کراراً گفته‌اند شاه باید برود.^۱

۵. دعا

یکی از جلوه‌های زیبا و شاخص‌های مهم الگوی مقاومت، دعا و اظهار نیاز به پیشگاه آفریننده هستی است. در آیه ۲۵۰ سوره بقره، وقتی درباره مقاومت طالبوت و یاران با ایمانش در مقابل

۱. رضا مختاری؛ سیمای فرزندان؛ ص ۳۰۳

جالوت و لشکریانش سخن به میان آمده، از این شاخص یاد شده است:

و چون [طالوت و اهل ایمان] برای جنگ با جالوت و سپاهیان‌ش ظاهر شدند، گفتند: پروردگارا! بر ما صبر و شکیبایی فروریز، و گام‌هایمان را استوار ساز، و ما را بر گروه کافران پیروز گردان. خداوند نیز دعای آنان را مستجاب نمود و آن‌ها را بر دشمنانشان پیروز گردانید و جالوت را به دستان طالوت نابود کرد و فرمانروایی و حکمت را به طالوت عطا نمود.^۱

بنابراین دعا و درخواست یاری از خداوند هنگام پایداری در مقابل دشمنان اسلام، یکی از ویژگی‌هایی است که خداوند به اسوه‌های مقاومت همچون طالوت عطا کرده است. نقل این ویژگی در قرآن، درسی است که باید مسلمانان بیاموزند؛ همان‌گونه که رزمندگان دفاع مقدس در طول هشت سال مقاومت در مقابل دشمنان، راز و نیاز و دعا را از برنامه‌های همیشگی خود قرار داده بودند.

۶. پیروی از رهبری

اطاعت و پیروی از رهبر و حاکم اسلامی، یکی دیگر از شاخص‌های الگوی مقاومت در قرآن است که خداوند مؤمنان را هنگام مواجهه با دشمنان به آن توصیه نموده است.^۲ با توجه به نقش تعیین‌کننده اطاعت از رهبری و به‌ویژه هنگام مقابله و مبارزه با دشمنان در پیروزی مؤمنان، خداوند بارها مؤمنان را به اطاعت از رسول خدا ﷺ و پرهیز از نافرمانی آن حضرت سفارش کرده است.^۳ پیامد بی‌توجهی به این امر یعنی نافرمانی از فرماندهی جبهه اسلامی، نتیجه‌ای جز شکست را به همراه ندارد؛ همان‌طور که خداوند همین مسئله را علت شکست مسلمانان در غزوه احد اعلام کرده است.^۴ در ماجرای جنگ احد، مسلمانان در آغاز جنگ با اتحاد و شجاعت خاصی جنگیدند و پیروز شدند. لشکر دشمن از هم پراکنده شد و موجی از شادی سراسر لشکر اسلام را فرا گرفت، ولی نافرمانی جمعی از تیراندازان که در شکاف کوه (عینین) به فرماندهی عبدالله بن جبیر می‌جنگیدند و نافرمانی آن‌ها از دستور مافوق و رها کردن آن سنگر حساس برای

۱. بقره: ۲۵۱.

۲. انفال: ۴۵ و ۴۶.

۳. آل‌عمران: ۳۲ و ۱۳۲؛ نساء: ۵۹.

۴. آل‌عمران: ۱۵۲.

جمع‌آوری غنائم، سبب شد که ورق برگردد و شکست سختی به لشکر اسلام وارد شود. یکی از اسوه‌های اطاعت و تسلیم در مقابل رهبر و امام، عبدالله بن ابی‌یعفور است که میزان تسلیم و دلدادگی‌اش را در مقابل رهبر و امام خویش (امام صادق علیه السلام) این‌گونه عرضه داشته است: «به خدا سوگند! اگر اناری را دو نیم کرده، نیمی را حرام و نیم دیگر را حلال کنی، من گواهی می‌دهم آنچه را که حلال دانسته‌ای، حلال و آنچه را حرام فرمودی، حرام است (و من در برابر فرمان شما تسلیم هستم)». امام علیه السلام دو بار دعایش کرد و فرمود: «خدایت تو را مشمول رحمت سازد». ^۱ امام صادق علیه السلام نیز تعهد و التزام عملی او را ستود و فرمود: «مانند عبدالله بن ابی‌یعفور کسی را نیافتم که وصایای مرا بپذیرد و از فرمان من اطاعت کند». ^۲

امروز نیز اگر مسلمانان بخواهند از ثمرات تلاش‌های خویش در عرصه‌های گوناگون مقاومت بهره‌مند شوند، باید اطاعت و پیروی از نایب بر حق امام زمان، مقام معظم رهبری را همانند سردار دل‌ها شهید سلیمانی سرلوحه خویش قرار دهند که توانست با پیروی از فرماندهی کل قوا پیروزی‌های درخشانی را برای امت اسلام در خاورمیانه به ارمغان آورد.

۷. آمادگی دفاعی

تقویت قدرت دفاعی و حفظ آمادگی برای جهاد، یکی دیگر از شاخص‌های مهم در الگوی مقاومت اسلامی است که خداوند به مسلمانان را به آن امر نموده است:

و در برابر آنان آنچه در قدرت و توان دارید از نیرو [و نفرات و ساز و برگ جنگی] و اسبان ورزیده [برای جنگ] آماده کنید تا به وسیله آن‌ها، دشمن خدا و دشمن خودتان و دشمنانی غیر ایشان را که نمی‌شناسید، ولی خدا آنان را می‌شناسد، بترسانید و هر چه در راه خدا هزینه کنید، پاداشش به طور کامل به شما داده می‌شود و مورد ستم قرار نخواهید گرفت. ^۳

سیره عملی پیامبر صلی الله علیه و آله و پیشوایان بزرگ اسلام نیز نشان می‌دهد که آن‌ها برای مقابله با دشمن از هیچ فرصتی غفلت نمی‌کردند. در تهیه سلاح و نفرات، تقویت روحیه سربازان، انتخاب محل اردوگاه و انتخاب زمان مناسب برای حمله به دشمن و نیز به کار بستن هر گونه تاکتیک جنگی،

۱. محمدتقی شوشتری؛ قاموس الرجال؛ ج ۶، ص ۲۴۱.

۲. همان.

۳. انفال: ۶۰.

تمام جوانب را رعایت میکردند. نقل است که در ایام جنگ «حنین» به پیامبر ﷺ خبر دادند که سلاح تازه مؤثری در یمن اختراع شده است. پیامبر ﷺ فوراً کسانی را به یمن فرستاد تا آن سلاح را برای ارتش اسلام تهیه کنند. در حوادث جنگ احد پیامبر ﷺ در مقابل شعار بت پرستان که می‌گفتند: «أَعْلَ هُيَل، أَعْلَ هُيَل؛ سر بلند باد بت بزرگ هیل...»، شعار کوبنده‌تر و نافذتری به مسلمانان تعلیم داد تا بگویند «الله أعلى و أجل؛ خدا برتر و بالاتر از همه چیز است». در برابر شعار «إِنَّ لَنَا الْعِزَّةَ وَ لَا عُزَّى لَكُمْ؛ بت بزرگ عززی، برای ماست و شما عززی ندارید» نیز بگویند: «الله مولانا و لا مولا لكم؛ خداوند ولی و سرپرست و تکیه‌گاه ماست و شما تکیه‌گاهی ندارید». این مسأله نشان‌دهنده آن است که پیامبر خدا ﷺ و مسلمانان حتی از تأثیر یک شعار قوی در برابر دشمن غافل نبودند و بهترین آن را برای خود انتخاب می‌کردند. دستور مهم فقهی اسلام در زمینه «مسابقه تیراندازی و اسب‌سواری» که حتی برد و باخت مالی را در زمینه آن تجویز کرده و مسلمانان را به این مسابقه دعوت نموده است؛ نمونه دیگری از بینش عمیق اسلام در زمینه آمادگی در برابر دشمن است.^۱

با توجه به اینکه تعبیر «قوه» در آیه «وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ...» شامل هر نوع قدرتی می‌شود، مسلمانان باید در هر عصر و زمانه‌ای متناسب با قدرت دشمنان آمادگی خود را حفظ کنند.

فهرست منابع

۱. آبیاری، رضا؛ ظرافت‌های اخلاقی شهید؛ چاپ اول قم: دفتر عقل، ۱۳۸۸ ش.
۲. ابن شهر آشوب محمد بن علی؛ مناقب آل ابیطالب؛ چاپ اول قم: علامه [بی تا].
۳. پایگاه جامع فرهنگ ایثار و شهادت؛ «راز و نیاز با خدا در مناجات با خدا در وصایای شهدای خراسان جنوبی»؛ ۱۳۹۵/۱۲/۱۸، کد خبر: ۳۹۹۲۱۴.
۴. دهخدا، علی اکبر؛ لغت‌نامه دهخدا؛ چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
۵. سبحانی جعفر؛ فروغ ابدیت؛ چاپ ۲۲، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۵ ش.
۶. شوشتری، محمدتقی؛ قاموس الرجال؛ چاپ دوم، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۰ ق.

۱. ناصر مکارم شیرازی؛ تفسیر نمونه؛ ج ۷، ص ۲۲۴.

۷. مختاری، رضا؛ سیمای فرزندگان؛ چاپ چهارم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱ ش.
۸. مصطفوی، حسن؛ التحقيق فی کلمات القرآن الکریم؛ چاپ اول، تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، ۱۳۸۵ ش.
۹. معین، محمد؛ فرهنگ فارسی؛ چاپ اول، تهران: امیرکبیر ۱۳۷۱ ش.
۱۰. مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ چاپ ۳۲، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۰ ش.